

Марія ПОШИВАЙЛО

ГОНЧАР І УПИР В УКРАЇНСЬКИХ БИЛИЧКАХ

Проаналізовані мотиви зустрічі гончаря з упирем на основі записів билічок XIX—XX століть, здійснених відомими українськими фольклористами й етнографами. Акцентовано увагу на утаємниченому образі гончаря та міфологізації його діяльності, як передумовах виникнення сюжетів про причетність ремісника до демонічних персонажів.

Ключові слова: гончар, упир, український фольклор, билічки, демонічні істоти.

Нині такий фольклорний жанр як билічки залишається мало дослідженим. Тим часом для вчених вони є джерелом важливої інформації про повсякденний побут і традиції, світоглядні уявлення й вірування українців. На відміну від казки чи легенди билічки мають цільову установку на відтворення немовби реальних подій, які буцімто траплялися серед місцевого населення, були взяті з власного життя оповідача або його знайомих. У частині з них розповідається про незвичайні пригоди, пов'язані з гончарями, та магічну силу ремісників.

Метою нашої статті є дослідження українського фольклору, зокрема билічок, у зв'язках з традиційною гончарною культурою нашого народу та виявлення їх регіональної специфіки. Фольклорний образ гончаря має багато спільних рис у різних регіонах України, що пов'язано з однаковими світоглядними уявленнями про гончарство та його майстрів у різних етнічних групах українців. Гончарі ставали героями билічок лише тоді, коли відігравали значущу роль у повсякденному житті певної соціальної групи населення чи регіону, і, відповідно, народна уява приписувала їм надприродні здібності.

Для збуту своїх виробів гончарям доводилося перебувати в дорозі не один день. Вони часто змушені були шукати безпечне місце для відпочинку й ночівлі. За численними билічками, майстри обирали поле, ліс, рідше — хату незнайомих. Нерідко зупинка припадала на місце поховання людей — цвинтар або побіля нього.

Специфічний вибір місця тимчасової зупинки чи помешкання зумовлював зустрічі гончарів у билічках з інфернальними істотами, які частіше перебували в зоні межового, «чужого» щодо людини простору. Насамперед, в українських билічках фіксується їхній зв'язок з упирями (ярижником), чортом і вовкулакою. У цій статті обмежуся аналізом зустрічей гончарів із упирями.

Утаємничена праця ремісників була «поза межею доступності» людині, бо весь виробничий цикл відбувався переважно в хаті, поза «людським оком». Навіть під час випалювання посуду майстри намагалися не пускати до двору сторонніх осіб, передовсім жінок. Невідомість породжувала фантастичні, міфологізовані уявлення про гончарів як про незвичайних людей, чарівників, деміургів. Це особливо підсилювалося звичною гончарською практикою видобування глини зі значної глибини (доводилося копати ями до 20 м завглибшки). Люди знали, що майстри мають справу з

табуїтованими надрами землі, з таємничою силою вогню, що їй ставало підосновою творення неймовірних історій. У даному випадку, на майстрів частково переносили уявлення про Бога як про першого гончаря на землі. Вважали, що вони отримали божественне благословення творити свої вироби, а отже, їй можливість володіти надприродними здібностями, дарованими богами. Тому у фольклорних текстах послідовно утверджується думка, що гончарі були не простими горщечниками, а деміургами, тобто людьми з унікальними магичними можливостями, чарівниками, спроможними безстрашно протистояти злій силі, передовсім упирам (ярижникам), чортам і вовкулакам.

Прикметою українського фольклору є уявлення, немовби упирі — це блукаючі покійники, які за життя займалися магією, були вовкулаками чи самогубцями. Відомий вітчизняний етнограф Петро Єфименко зазначав, що «по общераспространенному верованию малороссов, упыри-мертвецы днем покоятся в могилах, будто живые, с красным или, лучше, окровавленным лицом. Ночью встают из гробов и бродят по свету. При этом они летают по воздуху или вылазят на могильные кресты, производят шум, пугают путников, гоняясь за ними. Но более страшны они тем, что, входя в дома, бросаются на сонных людей, особенно на младенцев, и высасывают у них кровь, причиняя этим смерть» [3, с. 499].

Мотив зустрічі гончаря з упирем став одним із провідних в українських биличках. До такого висновку дійшов у своїх дослідженнях етнограф і керамолог Олесь Пошивайло [6]. Український діалектолог і етнограф Василь Кравченко в містечку Решетилівка Кобеляцького повіту Полтавської губернії в середині 1890-х рр. записав биличку, в якій оповідається про те, як гончар їхав із горщиками з ярмарку, збився з дороги й заїхав на кладовище. Сівши вечеряти, ремісник попросив Господа йти до нього на вечерю. Натомість несподівано з'явився упир. Заборонивши гончареві хреститися після вечері, упир примусив його йти з ним на хутір шукати хату, де б не хрестилися й не молилися Богу. У першому дворі, куди вони зайшли, наймит молився Богу, у другому — невістка вікна похрестила, і тільки в третій двір вони змогли потрапити. Там упир напився дитячої крові й заставляв це зробити гончаря, але той відмовлявся. На щастя, на світанку заспівали перші півні й упир безслідно зник. Гончар довів людям, які збіглися на трагічну подію, що то все

наробив упир, а не він. Вони відкопали мерця й забили в нього осиковий кілок [2, с. 97—98].

У деяких з биличок йдеться про надприродний апетит мерців, які часто з'являються в місці ночівлі гончаря на кладовищі й прагнуть чимось підживитися. За спостереженням дослідника народного побуту Полтавщини Василя Милорадовича, уявлення про ходіння мерців поночі за їжею є відображенням віри в потойбічний світ і в те, що після смерті людина продовжує жити. Саме тому й побутував звичай класти в труну різну їжу та напої [5, с. 410, 412].

Історію, подібну до билички з Решетилівки [2, с. 97—98], фольклорист і етнограф Петро Іванов записав на хуторі Єгорівка Куп'янського повіту Харківської губернії. У ній також мертвець виходив із могили, щоб поїсти: «Один раз горчешник ночував коло кладовища. Він там випріг свою кобилу, кормив її і варив кашу. Зварив він кашу і сів вечеряти, дивця: прямо на его пленда мертвець-яритник, такий, шо тіко устав із могили. Прийшов він до горчешника та й каже: «Давай міні вечеряти: я їсти хочу!» Той горчешник дав ему кашу. Ото він поїв усю кашу і сказав горчешникові: «Ходім тепер до мене у гості!» — і тягне его у могилу. Той мертвець хотів задушити горчешника, а він вирвавсь од его рук і ушьол...» [4, с. 224]. Сюжет про мерця з надмірним апетитом зустрічається і в казках, записаних фольклористами Олександром Афанасьєвим та Іваном Манжурою [5, с. 410].

Упирі звично спонукають гончарів до примусу («Пий, я тобі кажу, а то заллю! — та за груди його»; «Та скорій давай кришку, а то міні не время!»). Вони вимагають у нього їсти («Давай мені вечеряти: я їсти хочу»); тягнуть до себе в гості («Ходім тепер до мене у гості!») [2, с. 97—98; 4, с. 222—224].

Билички різних регіонів України виявляють традиційне уявлення, немовби нічні шкідливі походеньки упирів (ярижників) можна припинити, забивши осиковий [2, с. 98] чи дубовий [4, с. 224] кілок у домовину або в тіло мерця, який став ходячим покійником. Такі дії в народі вважали найбільш ефективними з точки зору нейтралізації негативного впливу потойбічної злої сили. Важливим інструментом у цьому протиборстві двох світів уявлялася саме постать гончаря, якому, із-за володіння утаємниченими фаховими ремісничими знаннями, у масовій свідомості приписували надприродні здібності. Причетність майстра до магії спопеляючого й очищаючого вог-

ню в побутових уявленнях осмислювалася як потенційна здатність притягувати до себе, а отже, й у такий спосіб виявляти та знешкоджувати хтонічних істот, зокрема духів-двоєдушників (упирів), які, за народними віруваннями, мають другу «демонічну» душу та духів-перевертнів (вовкулаків). Як впливає з билічок, гончар, навіть охоплений почуттям страху («хоч і злякався, так де ж йому дітись?»), у більшості випадків знаходив у собі мужність протистояти страхіливим наказам і вимогам демонічних персонажів децю вищого рівня в семантичній опозиції «людина — надлюдина». Він, зокрема, відмовляється пити кров жертви упиря («Я не хочу пити: як таки можна християнську кров пити?» [2, с. 97—98]). Подібним чином гончар відмовився їсти конину, до чого його примушували вовки в іншій билічці, записаній у Рівненщині [7, с. 149—150].

Прикметно, що у фольклорних творах постає не лише узагальнюючий образ гончаря, який чинить спротив зловісним намірам демонологічних персонажів, не погоджується на співпрацю з ними, але й, власне, його **глиняні вироби наділяються функцією протидії ворожій силі**. Відомий український фольклорист і етнограф, академік Володимир Гнатюк у своєму дослідженні «Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків» подав приклад превентивного захисту за допомогою глиняного посуду від надокучливих відвідин живих мерців: «Для того можна засвітити світло і поставити під горнець. Коли мерлець прийде, треба горнець піднести; при світлі побачиться мерця і від тої хвилі він перестане ходити. Для певності треба світити таку свічку, що була 12 разів коло паски» [1, с. 400]. Використання горщика в даній ритуально-магічній практиці засвідчує високий семіотичний статус гончарних виробів, які, окрім ужиткової, виконували ще й сакральну, охоронну функції.

У більшості народних переказів образ гончаря протиставляється образу упиря й лише як виняток — набуває споріднених ознак. Зокрема, Петро Іванов записав у Куп'янському повіті Харківської губернії билічку, в якій гончар діє у спілці з упирем (яритником) і опанував його вмінням чаклувати. Пожалівшись на скрутне становище в сім'ї і на малий виторг з горщиків, які возить уже сорок років, гончар погодився навчитися всім премудростям яритника, тільки щоб «не їздити уже з цими горщиками». Мрець навчив його усього примусу, а на другий день гончар поїхав додому. «Як прийшов додому, а в сусід свальба. Єго і не покликали

на свальбу, а він поробив так, що молоді і вся свальба розбіглась вовками, поробились вовкулаками» [4, с. 222—224]. На завершення цієї трагічної історії, люди дізналися про злочин і покарали гончаря.

За всі дари, отримані від істот нижчого світу, потрібно розраховуватися, нерідко власним життям. Платою за здобуте від демонологічних персонажів надприродне вміння була душа, яка повністю переходила в їх підпорядкування. Відтоді людина сама собі не належала, оскільки встановлювався повний контроль над її думками, діями, вчинками.

Прихильність до гончаря вищих сил проходить лейтмотивом ще однієї билічки, в якій розповідається про молодого гончаря, якого засипало в ямі під час видобування глини. Родичі й сусіди подумали, що він загинув. Батюшка відправив похорон, «запечатав як треба і поїхав додому. Люде, котрі були там, пішли поминають». Тим часом чоловік самостійно «виіривсь наверх, узяв заступ на плечі і пішов додому». Його врятувала віра в Божу допомогу («давай, думаю собі, ритимусь, чи не pomoже Бог мені вибратись з-під землі на світ Божий»). Проте, на його подивування, усі сприйняли, немовби «мертвяк прийшов», «це їм привиденіє, що це із їх сміється сатана». Коли ж переконалися, що він не мертвяк, «дивовались цьому чуду, що зроду не було такої пригоди у їхній стороні нікому» [4, с. 247—250]. Як впливає, билічка формувала побутове уявлення про вибірковість і винятковість гончаря, який один зміг врятуватися з-під глини. Більше нікому при цьому не щастило, хоча обвали на глинищах за участі копачів траплялися достатньо часто.

Про фольклорну причетність мерців до глини свідчить і билічка, записана Василем Милорадовичем від козачки М. Руденкової в с. Мойсеївці Хорольського повіту Полтавської губернії наприкінці XIX ст.: «Метвяк умер, копали яму на його, а баба пішла набрала глини та змазала діл. Мертвяка заховали. Прийшов він уночі під вікно, каже: «Подай мою землю!» «Так немає, я вимазала всю на діл». «Де хоч бери, а давай. То не тобі дано землі, а мені, так не займай». У їїї осталося трохи глини, вона однесла і висипала єму на гріб. Він опять приходить увечері: «Поодавай мою землю, ти не всю її однесла». Вона взяла на другий день позструговала і однесла, і він більш не приходив до неї» [5, с. 411—412].

Образ гончаря в билічках має багато спільних рис у різних регіонах України, що пов'язано з однакови-

ми світоглядними уявленнями про гончарство та його майстрів різних етнічних груп українців. Вітчизняний фольклор змальовує гончарів переважно як працелюбних, справедливих, сміливих, мудрих, сильних, як людей «знаючих», віруючих, чарівників, знахарів і тонких психологів. Як виняток, гончарі бувають пияками, а отримавши від демонічних сил таємні знання, шкодять людям. Позитивні якості й знання гончарів переважають над негативними, що й зумовило їх високий ритуальний статус у традиційному суспільстві як професійної групи населення.

У биличках гончар на рівних спілкується з демонічною силою: запрошує упиря до спільної вечері («сідай, будемо вечерять»). Відповідно й хтонічні істоти називають гончаря «мій дорогий торговець» [2, с. 97; 4, с. 222—224]. Звідси випливає, що гончар у народних світоглядних уявленнях постає як посередник між світом мертвих і світом божественного, світом зла і світом добра, землею і небом, людьми і Богом.

В екстремальних ситуаціях гончар виявляє кмітливість: щоб розбудити сплячих людей, яким чинив зло упир, він почав ходити по ногах; щоб забезпечити себе від дій яритника (майже як у «Вієві» Миколи Гоголя («злякано обвів він круг себе коло»), «узв'язав кришку із труни, обчертив нею кругом горшків та й ліг на ній», а потім не віддавав віко труни, доки не використав упиря у власних інтересах; коли яритник намагався його задушити, «він вирвавсь од его рук і ушьюл» [2, с. 97—98; 4, с. 222].

Отже, у народній уяві процес гончарювання поставав магічним і таємничим, а тісний зв'язок гончарів із потойбіччям, уміння чаклувати, зумовлювали часті зустрічі з упирями. Билички про це допомагають краще розкрити образ гончаря, який виступає мудрим, справедливим, кмітливим і завжди готовим прийти на допомогу. І лише в поодиноких випадках гончаря охарактеризовано негативно.

1. Гнатюк В.М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / В.М. Гнатюк // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упорядкування, примітки та біографічні нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк ; вступна стаття А.П. Пономарьова ; ілюстрації В.І. Гордієнка. — Київ : Либідь, 1991. — С. 383—406.
2. Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях /

Б.Д. Гринченко. — Чернигов : Типография Губернского земства, 1897. — Вып. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки. — 390 с.

3. Ефименко П.С. Упыри (из истории народных верований) / П.С. Ефименко // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упорядкування, примітки та біографічні нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк ; вступна стаття А.П. Пономарьова ; ілюстрації В.І. Гордієнка. — Київ : Либідь, 1991. — С. 498—504.
4. Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях (материалы для характеристики миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда) / П. Иванов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1891. — Т. III. — С. 156—228.
5. Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии / В.П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упорядкування, примітки та біографічні нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк ; вступна стаття А.П. Пономарьова ; ілюстрації В.І. Гордієнка. — Київ : Либідь, 1991. — С. 407—429.
6. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / Олесь Пошивайло. — Київ : Молодь, 1993. — 408 с.
7. Скуратівський В. Святвечір : у 2 кн. / Василь Скуратівський. — Київ : Перлина, 1994. — Кн. 2. — 192 с.

Mariya Poshyvailo

A POTTER AND A GHOUL IN UKRAINIAN BYLYCHKA STORIES

In the article has been exposed and analyzed folklore motif of a potter's meeting with a ghou, the subject spread owing to bylychka tales through XIX to XX cc. and fixed by prominent Ukrainian folklorists and ethnographers. The research-work has been dedicated to a potter's mysterious image and mythologizing of his activities as preconditions for rise of the plot as to interaction of a craftsman and demonic characters.

Keywords: potter, ghou, Ukrainian folklore, bylychka tales, demonic creatures.

Мария Пошивайло

ГОНЧАР И УПЫРЬ В УКРАИНСКИХ СКАЗАНИЯХ-БЫЛИЧКАХ

На основе записей сказаний-быличек XIX—XX веков, осуществленных известными украинскими фольклористами и этнографами в статье дан анализ мотива встречи гончара и упыря. Основное внимание уделено таинственному образу гончара и мифологизации его деятельности, как предпосылкам возникновения сюжетов о причастности ремесленника к демоническим персонажам.

Ключевые слова: гончар, упырь, украинский фольклор, былички, демонические существа.